

Наталія Макаренко

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ (ДО 1914 р.)

У статті розглянуто умови формування національної ідентичності, історичні та геополітичні обставини, які зумовили її регіональний характер. В історичній ретроспективі розглянуто зовнішні та внутрішні чинники, вплив яких значною мірою зумовив регіональні особливості та відмінності національної ідентичності населення України.

Ключові слова: національна ідентичність, історична ретроспектива.

Natalia Makarenko. Historical demention of national identity (before 1914).The article deals with formation of regional national identity and its manifestation in historical retrospectives. In historical view we are talking about outside and inside factors there influence become a differentiation in national identity of the Ukraine.

Key words: national identity, historical view.

Проблема формування спільної національної ідентичності є однією з визначальних для українського суспільства, ключовою для подальшого оформлення його як солідарної політичної нації. Націотворчий процес в Україні загалом і процес формування національної ідентичності, зокрема, мають свою специфіку. Вони були румовлені державницькими традиціями українського народу, процесами колонізації, денаціоналізації, асиміляції етнічних українців, а також регіональними економічними, соціально-політичними, мовними й іншими відмінностями.

У Західній Європі дослідження націоналізму, проблеми формування нації і національної ідентичності стали актуальними ще в середині ХІХ ст., що пояснюється па-нуванням націоналістичної ідеології. Наприкінці ХХ ст. з'явилася низка фундаментальних праць західних дослід-

ників, присвячених проблемам національної ідентичності: «Уявлені спільноти» Б. Андерсона, «Соціальні передумови національного відродження в Європі» М. Гроха, «Національна ідентичність» Е. Сміта та інші.

Перш за все потребує уточнення сам термін «національна ідентичність», оскільки цей тип відрізняється від інших колективних ідентичностей, таких як клас, стать чи раса. Послугуючись визначенням Н.Гут'єрреза, – «національна ідентичність, насамперед, є самоідентифікацією людей певної національної держави» [1, с. 18]. Дійсно, національна ідентичність, зумовлена політико-соціальним контекстом, виявляється, власне, через ідентифікацію, що спирається на свідоме ототожнення чи співвіднесення індивіда чи групи з певною «своєю» спільнотою та визначається суб'єктивними ідентитетами – усвідомленням спільного минулого чи історичної долі, національною свідомістю й національним характером, спільними цінностями, властивими даній спільноті тощо. Але у процесі дослідження національної ідентичності потрібно враховувати низку компонентів, якою вона зумовлюється: територіальний, етнічний, культурний, релігійний, економічний, політичний. Найбільш повною та концептуальною нам здається дефініція Е. Сміта: «Концепт національної ідентичності можна визначити як підтримування та постійну репродукцію патернів цінностей, символів, пам'яті, міфів та традицій, які є складниками спадщини націй, та водночас ідентифікацію особистостей з цією особливою спадщиною і цими цінностями, символами, пам'яттю, міфами та традиціями» [2, с.30]. Таким чином, національна ідентичність являє собою синтетичний феномен, що інтегрує у собі різні аспекти соціо-лінгво-етнокультурної ідентичності людей у контексті їхньої належності до певної історичної спільноти.

Останнім часом вітчизняні вчені приділяють досить багато уваги поняттям «етнічна ідентичність», «національна ідентичність», «регіональна ідентичність». Зокрема, в працях Л. Нагорної, І. Кресіної, А. Мальгіна, М. Шульги, В. Євтуха [3;4;5;6;7;8] розроблено нові підходи щодо структурування багатоманітних ідентифікаційних систем, іманентних будь-якому «Я» і «Ми». Причому, як зауважує

Л.Нагорна, ієрархію ідентитетів кожна людина вибудовує для себе сама, тобто «кожна людина усвідомлює себе одночасно членом кількох спільностей: вона ідентифікує себе з нацією, державною системою, мовною спільнотою, соціальною, віковою чи професійною групою, релігійною конфесією тощо. Такі предмети ідентифікації, як культура, народ, сім'я тощо перебувають у ...і постійно змінюваних відносинах» [3, с. 28].

Ця змінюваність впливає на зміст і якість ідентичностей. На думку І Кресіної, індивідуальна і колективна ідентичності можуть розглядатися як реальні і уявні, абстрактні і функціональні, стабільні і маргінальні, постійні і ситуативні [5, с. 88]. В.Євтух виокремлює понад 25 видів ідентичностей [8, с. 81 – 84]. Отже, практиці застосування терміна «національна ідентичність» характерна широка полісемантичність. Ще більшою мірою полісемантичність стосується застосування терміна «регіональна ідентичність». Чи не найповніше уявлення про його «різномісність» дає нова книга Л. Нагорної [4].

У процесі дослідження національної ідентичності необхідно враховувати низку чинників, якою вона зумовлюється: територіальний, етнічний, культурний, релігійний, економічний, політичний тощо. Ми в цій статті зробимо акцент на історико-політичному чиннику. Мета роботи – прослідкувати, як історична доба (політичні та історичні обставини, зовнішньополітичні і геополітичні умови) маніфестували домінуючу роль певного компонента (суб'єктивного ідентитета) та ще й у певному регіоні.

В історичній ретроспективі дослідники розрізняють такі типи національної ідентичності: 1) архаїчний; 2) романтичний; 3) модерний; 4) постмодерний. Витоки національної самосвідомості українців можна прослідкувати ще з часів Київської Русі – держави, яка консолідувала союзи слов'янських племен. Роль держави як важливого етноінтегруючого фактора, її значення в піднесенні етнічних процесів у східних слов'ян відмічають історики, етнографи, які працювали в різні історичні періоди. Дискусійним було і залишається питання щодо хроно-

логічного визначення початку формування української народності (від VI ст., відповідно до переконань М. Костомарова⁷ та М. Грушевського⁸, до XII ст., згідно з підходом, що склався в науковій літературі радянського часу [9, с. 6, 9 – 10]). Більшість дослідників відмічає характерні соціально-економічні риси, особливості народної традиції, мови населення Південно-Західної Русі. Середне Подніпров'я, Київ були осередком земель, на яких формувалася українська народність. В основі етнічної самосвідомості періоду Київської Русі є поняття про «Русь», «Руську землю», «росів», а також «Україна», згадка про яку вперше з'являється у літописній оповіді про смерть переяславського князя від 1187 р. («О нем же Оукраина много постана») [10, с. 653]. Наприкінці XII ст. вже саме

⁷ М.Костомаров у праці «Две русские народности» відносить початок складання української народності ще до VI ст. н.е. Головну різницю між українською й російською народностями, що бере початок, за думкою М.Костомарова, ще у незапам'ятні, доісторичні часи, автор бачить у народному дусі, характері, ставленні до віри, а також географічному становищі – факторам, які беззаперечно впливали на складання, розвиток й на весь історичний шлях цих народностей (Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Спб., 1863. – Т.1.).

⁸ М.Грушевський в своїй праці «Ілюстрована історія України» проводить думку про тотожність антів з українцями: «Це й були південно-східні, українські племена..., що виступали... вперше в історичних джерелах окремо, під ім'ям антів» (Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. – Спб., 1913. – С.22). Першим в історіографії Грушевський визнав українську народність сформованою ще за часів складання власної етнічної держави – Київської Русі у IX ст. н.е. Більше того, витоки утворення «державної організації українських племен» він датує VIII ст. (Грушевський М. Назв.праця. – С.18, 20). М.Грушевський безоглядно віддає спадщину Київської Русі українцям, з Україною ототожнює давньоруську державу, з розпадом якої «припинилася політична самостійність українських земель» (Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. – С.124.).

щодо значної території південно-західних руських земель вживається назва «Україна», яка згодом стала власною етнічною та історико-географічною назвою.

Процес етногенезу української народності у середині XII ст. відбувався в несприятливих зовнішньополітичних і специфічних геополітичних умовах. Необхідно звернути увагу на окраїнне розташування української етнічної території (у часи Середньовіччя) щодо європейського світу, відсутність природних бар'єрів на її кордонах. М. Грушевський зазначав, що «географічні, в наступній послідовності колонізаційні й економічні умови української території, значною мірою зумовили історичну еволюцію українського народу... суттєво вплинули на еволюцію його етнічного типу» [11, с. 12]. Так, межування українських територій з азійським простором і сама азіатська навала у XIII ст. призвели до призупинення формування етнічної самоідентифікації українців майже на самому його початку. Саме її незрілістю можна частково пояснити малий опір асиміляційним процесам, які невдовзі розпочалися.

У той же час у XIII – XV ст. на північному узбережжі Руського (Чорного) моря і в Таврії формувалася локально-регіональна ідентичність, у формуванні якої переплелися західноєвропейські та східні традиції. У XVI–XVII ст. пограничне розташування стимулювало колонізаційні, міграційні процеси у південних та східних напрямках, що сприяло розширенню української етнічної території. Активна колонізаційна політика західних держав-сусідів призвела до протилежних наслідків: звуження етнічної території, а також формування відмінних рис національної ідентичності. За висловом Л. Нагорної, процес формування національної ідентичності утруднювався, гальмувався, «розмивався» обставинами історичної долі українців, змушених існувати на стику християнського і мусульманського світів, а згодом західноєвропейської та російської етноцивілізаційних платформ [12, с. 48].

Усвідомлення українцями своєї історичної індивідуальності було прискорене початком польсько-українського

протистояння, яке, проходивши під «дахом» боротьби за православ'я, мало передусім етнічне забарвлення. Історики вимережують його початок з кінця XVI століття – від, умовно кажучи, Берестейської унії (1596) й навіть раніше – від сходження 1587 року на польський престол Сигізмунда III Вази, завязтого прихильника католицизму й провідника войовничої контрреформаційної політики: католицький світ перейшов у рішучий наступ.

Той наступ мав, однак, несподівані наслідки. Боротьба «за віру християнську», «проти...ворога віри нашої грецької» [13, с. 180, 184] була одним із головних лозунгів масових виступів початку XVIII ст., а в тих конкретно-історичних умовах вона набула етнічного характеру: означала боротьбу за збереження «руського народу» – поняття, що його українське письменство кінця XVI – початку XVII століть починає вживати за аналогією з польським політичним народом (*natio Polona*), беручи за орієнтир «Хроніку» Мацея Стрийковського (1582). Спершу, як пише Н. Яковенко, це поняття досить аморфне, бо вказує, швидше, на православне населення Речі Посполитої, ніж на певну політичну й історичну спільноту, однак з часом і семантично, і територіально звужується, аж врешті – приблизно з 20-х років XVII ст. – не набуває термінологічної конкретності. На історичній арені, замість «руського народу», нарешті з'явилися українці і почала воскресати Україна. Назва «Україна» згадується у постанові сейму Речі Посполитої (1580 р.) у зв'язку з поширенням виступів селян на територію України Київської, Волинської, Подільської, Брацлавської і Руської (Галичина – *Н.М.*) [14, с. 45]. Віднині й надалі *під руським народом* автори однозначно мають на увазі населення територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами, тобто етнічною Україною [15, с. 89, 174]. Відбувається «виокремлення» *руського народу* як самодостатньої політичної спільноти, чие існування санкціонується Божим промислом (Київські святині), легітимізується наявністю власної династичної верстви (князі) і втілюється в персоніфікованій безперервності своїх лідерів (панів-шляхти) [15, с. 175].

Надалі процес національної самоідентифікації був прискорений виникненням і поширенням козацтва. Сучасники підкреслювали велику небезпеку для інтересів Ватикану з боку українського козацтва, яке твердо підтримувало православ'я; саме завдячуючи їхній підтримці єрусалимський патріарх Феофан зміг відновити в Україні православну ієрархію (1629). Нові ієрархи православної церкви, більшість з яких були вихідцями з дрібної шляхти і мали тісні зв'язки із козаками та братствами, наприклад, київський митрополит Іов Борецький, який у своїх творах підкреслював історичну наступність ідеології православної церкви з давньоруським церковним вченням, акцентував на його «понад шестисотлітнє вживання». «Сповідуємо ту віру, котру і перед тим сповідували», – наголошує київський митрополит [16, с. 325]. Ототожнення релігії з етнічністю дало змогу, поперше, зберегти свою окремішність в несприятливих геополітичних умовах і, по-друге, сприяло укріпленню початків національної самосвідомості і національної ідентичності «народу росксии» [17, с. 423]. Саме релігійна ідентичність становила ще протягом наступного сторіччя основу ціннісної системи української громади [18, с. 99, 111].

Визвольна війна прискорила визрівання етнічної самосвідомості українського народу. З іншого боку – державність стала важливим фактором консолідації української народності. В часи автономії (у складі Польської держави) в Україні повстала унікальна система управління, подібна укладу козацького війська. Козацька старшина взяла на себе всі адміністративні, судові, податкові функції. Гетьман та його оточення виконували роль центрального уряду. Старшинська рада була постійно діючою інституцією з виборними представниками від усіх регіонів Гетьманщини й визначеними повноваженнями. Була прийнята державна символіка, Україна отримала права на дипломатичні зносини. Спираючись на загальну підтримку повсталого народу, Богдан Хмельницький заявляв: «Ми всю Україну у ляхів відберемо» [19, с. 30]. Назва «Україна» вживалася Богданом Хмельницьким у документах за 1648–1657 рр. поряд з офіційними назвами «Військо Запорозьке» і «Русь»

[20, с. 35, 53, 65, 84, 107, 118, 179, 195, 209, 234, 252, 269, 335, 341, 382, 384, 387, 393, 395, 400, 404, 411, 413, 420, 452, 457, 460, 465, 470, 582, 607, 611]. На історичній арені замість «руського народу» нарешті з'явилися українці.

Офіційний поділ території України між Росією і Польщею (1667 р.) означив новий формат розвитку України: у способі перебування окремими частинами у складі різних, інколи навіть ворогуючих між собою, держав. Нав'язаний рубіж між Лівобережжям і Правобережжям ще буде даватися взнаки в усіх сферах життя: від соціально-економічної до суспільно-політичної.

У XVII–XVIII ст. вже в новому – московському політико-географічному контексті – процес усвідомлення своєї національної окремішності різко загальмувався, оскільки втратив нічим не замінний у домодерну добу релігійний каталізатор. Росія, на відміну від Речі Посполитої, не відчужувала українців за релігійною ознакою, а отже, й не давала їм приводу трансформувати свою середньовічну релігійну ідентичність у новочасну національну. Еліта дістала дворянські титули, простолюди – православних попів, релігійний центр після перенесення патріархату з Києва до Москви остаточно збігся з політичним, тож українцям лишалося тільки змиритися з власною периферійністю і вдовольнитися визнанням за собою певної регіональної специфіки. Адже у той період передусім – віра і належність до певного суспільного стану, а не мова, культура, історія та місцеві звичаї – визначала людську ідентичність.

На Заході формувалася відмінна ідентичність, яка намагалася зберегти автентичну українську традицію. В XVI і XVII ст. Галичина відігравала передову роль в обороні самостійної культури перед польською навалою і була остоею православ'я. В ті часи, коли унія переможно ширилася в Білорусі, на Підляшші і, частково, на Волині і Київщині, Галичина залишалася православною. Одначе на початку XVIII ст., коли зв'язок Галичини з цілістю України розірвався, вона не змогла встояти з перед сильним напором з Заходу. 1709 року на унію перейшло Львівське Ставропігійне Братство. Саме з цього часу варто вести

відлік історії галицького греко-католицизму. З втратою православ'я цей регіон фактично був позбавлений тих політичних і культурних орієнтирів, за які він боровся протягом століть як складова частина однієї національної держави.

Подальше становлення національної ідентичності в Україні відбувалося під впливом подій на міжнародній арені. По-перше, внаслідок поділів Польщі Лівобережжя (Малоросія) з'єдналося з Правобережжям у межах однієї держави. Кількість «українців» у Російській імперії після 1795 р. значно збільшилася, що підштовхнуло їх до постановки та вирішення питання про своє місце в межах імперії, серед інших народів, а згодом і на міжнародній арені. «Україна», за висловом Р. Шпорлюка, приєдналася до масштабного історичного змагання між Росією і Польщею, повернувши, нарешті, до себе увагу молодих галицьких «русинів».

По-друге, зміни, які відбулися в Галичині внаслідок переходу під Австрію, стали вирішальними. Заснування 1774 року віденського «Barbareumu», 1787 року Studium Ruthenorum у Львові та утворення 1806 року галицької греко-католицької митрополії надало галицькому суспільству, з одного боку, нового імпульсу до розвитку, вивело його зі стану етнокультурної «коми», а з іншого – греко-католицизм (насамперед, як культурне, а не конфесійне явище) став загостреною ознакою «псевдоморфізму» (за Шпенглером) чи «розірваності» (за Гантінгтоном) цілісності української культурно-цивілізаційної ідентичності. Українська ідентичність на Галичині формувалась як реакція на асиміляторську політику австрійського уряду, а головне – як протидія польському політико-культурному засиллю в регіоні [21, с. 43 – 45, 58].

По-третє, з кінця XVIII ст. розпочалося освоєння колишніх турецько-татарських володінь у чорноморському регіоні. Внаслідок заселення, головним чином українцями, південних земель (включаючи Крим), які декілька століть перебували під ісламським впливом, відбувалося розширення українського життєвого простору, формувалась нова українська етнічна територія. Щоправда, спочатку ані ук-

раїнська, ані російська громадськість, ані державні кола не оцінили історичності процесу.

На початку XIX ст. українці звернулись як до засобу відповіді на запитання: хто становить «нас», а хто – «інших», до етнографії. Молодь зацікавилася минулим та старовиною. Малоросійська еліта вступає в період «наукового інтересу» – спершу до своєї історії, згодом до фольклору, звичаїв, мови, а тоді ще далі – укладає словники і граматики, починає складати нею вірші й оповідання і навіть пропонує запровадити викладання місцевого «діалекту» у початкових школах. Це характерно для романтичного типу рефлексії національної ідентичності, коли приходить відчуття самоцінності своєї національної спільноти, а також того, що поняття нації без минулого не існує. Очевидною була самоідентифікація, пошуки автентичності, української окремішності в межах імперії. Західні дослідники національної ідентичності, зокрема Н. Гутьєррез, зауважує: «Нації не можуть виживати без культурної історії... Однією з найглибших колективних емоцій є захист свого самовизначення» [1, с. 99].

Залучення до російської культури не покінчило, однак, із малоросійським патріотизмом, а лояльність до російського трону якимось чином поєднувалася в українцях із відданістю Малоросії та її інституціям. Історик З. Когут пояснює це співіснуванням двох ідентичностей, – явище, яке було на той час поширеною нормою у великих багатонаціональних державах. Українська дворянська молодь, здобувши російську освіту, відривалася від національного коріння, її поглинала російськомовна урбаністична культура. У багатьох відношеннях ці інтелігенти були водночас і українцями, і росіянами. Відома дослідниця в сфері культури Л. Грінфелд, говорячи про XVIII ст., зазначає, що «не менш 50% руських націоналістів першого призову були українцями» [22, с. 32].

У 30 – 40-х рр. XIX ст. з появою української інтелігенції, яка почувалася відчуженою й маргіналізованою за мовно-культурною ознакою, починається відродження українського націоналізму – тепер уже на мовно-культурній основі. Нове покоління українофілів – М. Костомаров,

П. Куліш, М. Белозерський, а також, безперечно, Т. Шевченко, перетворили українофільство в націоналістичну ідеологію, яка вже не допускала співіснування в одній людині різних ідентичностей. Розвиток політичної думки, зокрема, ідеології націоналізму свідчить про появу модерного типу рефлексії національної ідентичності. Появу останнього можна пов'язати з підвищенням ролі національної інтелігенції, національної еліти в процесах націобудування. Саме на наявність національної культурної еліти як основної конституанти націотворчих процесів вказує і Е. Гобсбаум. Як зазначав Е. Сміт, не може бути ідентифікації без пам'яті (хоча і селективної), не може бути колективної мети без міфу. Українська інтелігенція поєднала культурно-просвітницьку роботу з формуванням політичних поглядів та історичних знань, що стало подальшим ступенем пошуків уже не «подвійної малоросійської», а української ідентичності. Визнавши себе українцем, скажімо, в культурі, людина вже не могла бути росіянином у політиці чи історії. Звідси й відомі Гоголеві слова про власне «двоєдушє», які не могли прозвучати у XVIII, тому що усвідомити цю проблему «малоросійський» письменник міг лише з появою українства, себто Тараса Шевченка, який першим яскраво і сміливо заявив про свою повну нелояльність до російсько-імперського істеблішменту.

Словом, локальна еліта перейшла (за класифікацією становлення національної ідентичності М. Гроха) від «академічного» етапу до «культурно-просвітницького», здебільшого навіть не підозрюючи, що наслідком цих культурно-освітніх захоплень стає перетворення цілком лояльного щодо імперії регіонального патріотизму в принципово антиімперський політичний націоналізм, а відтак і в «масовий національний рух» (заключну фазу, на якій, врешті, й формулюються вимоги автономії або й незалежності).

Вагома риса ідентичності цього періоду – це формування концепту національної держави, початок боротьби за свій суверенітет та незалежність. На користь цього

свідчить діяльність Кирило-Мефодіївського товариства («малоросійське особнічество»), яке викликало гостру реакцію у вищих урядових колах. Вищі урядовці на чолі з Миколою І визнали, що це вже був не просто прояв регіонального патріотизму, не пережиток старовини, пов'язаний лише з «відновленням мови, літератури і «нравів Малоросії» (цитата з матеріалів справи Кирило-Мефодіївського братства [23, с. 309] – *Н.М.*), а початок українського сепаратизму і націоналізму, а також результат польської «інтриги».

Згідно з позицією прихильників модерністського підходу нація не є давньою чи споконвічною природною даністю, а являє собою продукт економічних змін, індустріальної революції, становлення системи загальної стандартизованої освіти (О. Бауер, М. Грох, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум) або розвитку сучасних форм комунікації (К. Дойч). Тому формування «літературного ринку» – основного на той час засобу масової комунікації – шляхом видання на початку 60-х рр. XIX ст. преси як українофільського спрямування: журналу «Основи», газети «День», альманаху «Хата» та ін., а також антиукраїнського – «Современник», «Руський вестник», «Петербургский еженедельник», «Вестник Юго-Западной и Западной России» надало можливість, шляхом дискурсу, обговорити ідею національної спільності [22, с. 13], сформувати концепцію національних інтересів і образ нації (самий науковий дискурс про націю можна розглядати як засіб формування національної ідентичності), а також спробувати транслювати ці ідеї в «народ».

Одним з ключових для розвитку національної ідентичності у другій половині XIX ст. було вирішення мовного питання. Зазначимо, що питання емансипації національної мови, перетворення її з народного діалекту в стандартизовану літературну мову було типовою рисою національних рухів у Центральній та Східній Європі [24, с. 339 – 340]. Про значення, яке надавали українофіли мовному питанню, свідчить лист М. Костомарова до О. Котляревського, в якому, зокрема, йдеться: «Необхідно написати велику, наукову,

філологічну роботу, де показати, що південно-руське «на-речіє» є самобутня мова, а не неорганічна помісь руського з польським» [25, с. 70]. На перший план висувалось ідентифікаційне, національно-репрезентативне значення української мови. У останній третині XIX ст. співіснування регіонального патріотизму з «загально руською», імперською лояльністю ставало дедалі складнішим, і не лише тому, що регіональний патріотизм еволюціонував від культурно-освітніх до політичних вимог, а й тому, що подібну (тільки у протилежний бік) «націоналістичну» еволюцію переходив патріотизм імперський – від «загально-руської», себто великою мірою наднаціональної, об'єднавчої ідентичності до ідентичності переважно великоруської, «націоналістичної», проект якої вимагав усунення окремої ідентичності Малоросії. Рішуча зміна характеру імперської політики: видання у 1863 р. Валуєвського циркуляра та ще цілої низки подібних заборон щодо українських театрів, української дитячої літератури, скасування української преси і т.д. (так відреагували урядовці Росії на поширення української літератури, побоюючись її зв'язку з українським сепаратизмом) не лише затримала перехід українського національного руху в політичну стадію щонайменше на півстоліття, вона не менш фатально обмежила розвиток його другої фази, культурно-освітньої, – через що й головні завдання цієї фази – формування нації, національної ідентичності – повністю не виконані й досі.

Українська ідентичність уже не могла мирно уживатися з російською, не в останню чергу через те, що серед представників української еліти вже виникає образ власного «ідеального Отечества» (за Б.Андерсоном) [24, с. 336], щоправда, поки без поширення відповідної національної ідентичності серед членів цього «уявного» Отечества, який вступає в конфлікт з російським «образом».

І.Лисяк-Рудницький писав, що «серед проблем, які стояли перед українським народом в XIX ст., найбільш зловіщою була проблема вибору між асиміляцією в загальноруську націю і утвердженням окремої націона-

льної індивідуальності» [26, с. 12]. Дійсно – спочатку «мирне» співіснування подвійної малоросійської ідентичності, далі – заперечення або ставлення під сумнів частину української інтелігенції доцільності самого проекту існування окремої української нації і пов'язаною з ним версією національної ідентичності. Зокрема, М. Драгоманов в статті «Антракт в истории украинофильства» (1872) підкреслював необхідність «не відриватися від Росії ні політично, ні морально». Завдання українофільства бачив у тому, щоб допомогти українському народу «не втратити свого існування, користуючись російським» [22, с. 169]».

Після 1772 р. на Галичині стався частковий, але вирішальний вихід з-під тотальної соціальної та культурної залежності від шляхти, «полонізація» мала вже інший зміст. На першому етапі процесу націотворення в русинів Галичини провідну роль відіграло греко-католицьке духовенство (яке зберігало своє культурне панування впродовж ХІХ ст.) Перемишльське товариство священників підготувало основу для діяльності «Руської трійці» у 1830-х роках у Львові, яка сприяла формуванню літературної мови на народній основі та відновленню історичної пам'яті – основних чинників формування самосвідомості галицьких українців на першому етапі відродження [27]. Велике значення мав перехід на українську національну платформу греко-католицької церкви на чолі з Андреем Шептицьким. Очевидно, саме завдяки Шептицькому галицький греко-католицизм набув специфічного українського національного характеру – характеру «національної церкви». Такого характеру, очевидно, не мала уніатська церква ані на Холмщині і Підляшші, ані на Закарпатті. У першому випадку вона була знаряддям полонізації місцевих українців, у другому – їх мадяризації або ствердженням регіонального різновиду «рутенства».

За умов, коли після 1867 року Галичина фактично дістала статус польської автономії в межах Австро-Угорської імперії, (урядовою мовою в Галіції і Лодомерії стала польська мова, поляки мали переважну більшість у кра-

йовім сеймі та уряді), боротьба за національне виживання вимагала виходу за межі етноконфесійної площини, потребувала політичної активності і чіткої національної ідентифікації. Це породило подальше суперництво двох ((до середини ХІХ ст. навіть трьох): русинської – Шашкевич, малорусько-руської – Я. Головацький і українсько-польської – І. Вагилевич) версій національної ідентичності та політичних напрямів у середовищі галицьких русинів. На початок 60-х рр. ХІХ ст. найбільш помітними залишалися дві течії: москвофільська (русофільська), яка відстоювала ідею належності галичан до великої руської нації, та народовська (українська), прибічники якої вважали себе частиною українського народу. Москвофіли жилися підтримкою російського уряду (виразно москвофільські позиції відстоювали такі тогочасні провідні діячі галицького русинства, як Я. Головацький, А. Петрушевич, Б. Дідицький, І. Наумович)⁹ [28], а народовці – української інтелігенції.

Зазначимо, що поява ранніх народовців на початку 1860-х років була безпосереднім наслідком активізації зв'язків між східними і західними українцями в сприятливих умовах політичного лібералізму Австрійської імперії. «Україна» приєдналася до масштабного історичного змагання між Росією та Польщею. «Гості» з Наддніпрянської України – М. Драгоманов, П.Куліш, В.Антонович і М. Грушевський закріплювали українську національну ідентичність. Галичина поступово перетворилася на центр українського друкованого слова (у Львові

⁹ Сучасні дослідники активізують увагу на суперечливості феномена москвофільства на галицькому ґрунті і пропонують відмовитися від терміна «москвофільство» (як це започаткувала традиційна радянська історіографія) на користь «общероси» – поняття, яке, на їхню думку, з найбільшою повнотою розкриває національний світогляд москвофілів. (див.: Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 231–268.

було відкрито друкарню, де наддніпрянці мали змогу друкувати свої твори, долаючи, таким чином, репресивні заходи російського царизму). Плідним результатом діяльності раних народовців було формування окремої галицько-української публічної сфери зі своїми установами (легально-просвітницькі товариства «Руська бесіда», «Матиця руська», «Просвіта» та ін.), пресою, громадськими заходами, тобто вони розпочали процес інституціалізації сучасної української національної ідентичності в Галичині. Рання народовці, таким чином, прискорили перехід від етноконфесійного до національного типу самосвідомлення, сприяли наданню греко-католицькій церкві національних рис, зближували галицьку літературну мову до наддніпрянського взірця, утверджували Шевченківський культ у Галичині, поширювали новітню українську літературу та історичну свідомість серед галицьких українців.

Звернемо увагу, що галичани відмовились як від польського, так і від російського варіантів, перетворюючи себе на частину «Великої України». Створена у Львові Головна руська рада, що її В. Сарбей назвав «українським національним урядом», а Я. Грицак – першою політичною організацією в краї, визнала в своїй декларації, що етнічна територія русинів не обмежувалася кордонами Австрійської імперії, а охоплювала південні регіони Російської імперії аж до Дону. Це означало, що населення цих територій «не є ані польським, ані російським».

Галичина у ХІХ – початку ХХ ст. стала плацдармом українського національного руху (з українськими науковими і просвітницькими організаціями – Матиця руська, «Просвіта», НТШ), а на початку ХХ ст. і політичними партіями, які виникли раніше, ніж в Російській імперії. Впродовж ХІХ ст. етнічна складова в галицькій концепції української нації посилюється. Про політизацію етнічності, зокрема, свідчить програма Української національно-демократичної партії (УНДП), в якій наголошувалося на необхідності поділу Галичини і Буковини за етнічною ознакою, містилася вимога українського союму,

українського намісника і крайового маршалка, а також українських урядників різних рівнів влади¹⁰ [29, 30, 31].

Я. Грицак завершує національне відродження 1914 роком, тобто початком Першої світової війни. Історик зазначив, що на той час український рух у Галичині досягнув значного розмаху в розбудові мережі культурно-освітніх, молодіжних і господарських організацій. За два передвоєнні десятиліття, на думку історика, на місці пригнобленого і безправного селянства в краї сформувалася свідомо своїх політичних інтересів українська нація [32, с. 207 – 208, 212]. Історики вважають, що українська громада (на Галичині) впродовж ХІХ – початку ХХ ст. інтерпретує себе як нація з чітко вираженими політичними прагненнями та інтересами [21; 36].

Процес національного самоусвідомлення для закарпатських українців виявився надто затяжним і складним. Він тривав ціле ХХ століття, а його шлях був устелений низкою природних і штучних бар'єрів. Почався він пізно, власне, тільки у ХХ столітті, коли решта українців південно-західного регіону, у тому числі й безпосередні їх сусіди галичани та буковинці, вже усвідомили себе українцями й прийняли етнонім українець за свою власну національну ідентифікаційну самоназву. Реальний стан національної свідомості, на якому перебували закарпатці кінця ХІХ та початку ХХ ст., зокрема, їх інтелігенція, пізніше змалював відомий освітянин президент Союзу Карпатської України А. Штефан. За його списками на зламі ХІХ – ХХ століть загальна кількість свідомих

¹⁰ Сучасні дослідники активізують увагу на суперечливості феномена москвофільства на галицькому ґрунті і пропонують відмовитися від терміна «москвофільство» (як це започаткувала традиційна радянська історіографія) на користь «общероси» – поняття, яке, на їхню думку, з найбільшою повнотою розкриває національний світогляд москвофілів. (див.: Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1999. – Вип. 34. – С. 231–268.

українців серед закарпатської інтелігенції становила всього 180 чоловік [33, с. 25 – 29]. Усе те, що там відбувалося, було лише проявами руської самосвідомості, яка тільки зрідка виходила за рамками Карпатського регіону (А. Добрянський, М. Лучкай, І.Базилевич).

Зародження власне української національної самосвідомості на Закарпатті припадає лише на перші роки ХХ ст. і виєвляється в протестах місцевого руського (і православного, і греко-католицького) духовенства проти політики мадязизації краю, передусім проти ліквідації всіх руських народних шкіл, руських свят, руського календаря, проти витіснення кирилиці мадязською латиницею. Ще однозначнішими показниками цього процесу стали публічні виступи місцевої інтелігенції з науковою аргументацією того, що місцеві народні говори корінного слов'янського населення є говорами малоруської, тобто української, мови (А.Волошин, Г.Стрипський, А.Штефан), а також заснування перших просвітянських осередків.

Отже, становлення сучасної України відбувалось як процес її самовизначення стосовно Росії та Польщі. Російські українці боронили свою ідентичність від росіян, а галицькі та й ті правобережні українці, що жили під Росією після 1793 – 1795 рр., переймалися переважно тим, як зберегти себе поряд з поляками. У 1848 р. русини самовизначилися як окремий народ, відмовившись від належності до «історичної польської нації». Чинником, який прискорив це зрушення, було викриття й визнання українського світу в Російській імперії. Українська культура зі Сходу була сприйнята «як потужний імунний засіб проти «полонізму» і водночас як спосіб виходу на міжнародну арену» [34, с. 238, 266]. Звичайно, відбувалося це не лінійно, поступово, в декілька етапів.

Цивілізаційна криза, у формі війни 1914 – 1918 рр., змінила світопорядок, зробивши імперії анахронізмом і вивівши на авансцену національні держави. Проблема полягала в тому, що напередодні Першої світової війни і революції українці були народом, який ще не виробив кристалізованої національної самосвідомості. Дослідник історії селянства Т. Виск пише, що він знайшов «мало

свідчень на користь того, що селянські маси Південно-Західного краю мали національну самосвідомість до 1914 р.» [22, с. 46]. Значною мірою цим можна пояснити, чому суспільні трансформації в Росії набули форми диктатури і Радянська Росія стала першою країною, в якій переміг тоталітаризм.

Таким чином, сьогодні, на жаль, особливості історичного шляху формування української нації мають досить сумні наслідки. Становлення української нації відбувалося в процесі її самовизначення стосовно Росії та Польщі, а з розпадом польської державності на історичну сцену виступили австрійські Габсбурги. Тривале перебування значних частин українських територій, на яких розпочинався процес українського етногенезу, під владою і у складі різних держав, в умовах відсутності власної державності зумовило, значною мірою, особливі типи регіональної ідентичності, регіональні стереотипи, менталітети, і назагал сформували, за висловом Л. Нагорної, регіональні коди й традиції [35, с. 111]. Незрілість етнічної основи національної ідентичності на більшій частині регіонів не дає змоги консолідувати українську політичну націю. Проте, не останньою мірою, саме через цей факт Україні вдалося уникнути національних конфліктів, що супроводжували становлення незалежності в багатьох країнах, які обрали варіант розвитку за національно-етнічною парадигмою.

1. Gutierrez N. The Study of National Identity //Modern Roots: Studies of National Identity. Ed. by A. Dieckhoff and N. Gutierrez. – Aldershot: Ashgate, 2001.

2. Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994.

3. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К., 2002.

4. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008.

5. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітичний аналіз. – К., 1998.

6. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – К., 1996.

7. Мальгин А.В. Украина: соборность и регионализм. – Симферополь, 2005.
8. Свтух В.Етнічність. – К.,2009.
9. Див., напр.: Гуслистий К.Г. До питання про утворення української нації. – К.,1967.
10. Див.: Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. –М.,1962. –Т.2.
11. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.
12. Нагорна Л.Національна ідентичність // Розбудова держави. № 7–8. –1997. – С.47 – 53.
13. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – В 3-х т. – М.,1954. – Т.1.
14. Цит. за: Дружба и братство русского и украинского народов. В 2-х т. – К.,1982. – Т.1.
15. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997.
16. Борецький Й. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – К.,1988.
17. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990.
18. Рубчак Мар'яна. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – №1. –С.98 – 114.
19. Документи об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. – К., 1965.
20. Документи Богдана Хмельницького.1648 – 1657 гг. – К., 1961.
21. Сарбей В. Національне відродження України. – Київ, 1999.
22. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX ст.). – СПб., 2000.
23. Кирило-Методіївське Товариство. –Т.3. – К., 1990.
24. Андерсон Б. Уявлена спільнота// Націоналізм: Антологія. 2-ге видання. – К.,2006.
25. «Україна». – К.,1929 – №10–11. Кілька записок М.Костомарова з 1859–1870 років –С.65 – 76.
26. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе модерної української історії. – Т.1. – К.,1994.
27. Стеблій Ф. Предтеча «Руської трійці»: Перемишльський культурно-освітній осередок першої половини XIX ст. // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Шашкевичівська комісія. – Львів, 2003.

28. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). – Львів, 2003.

29. Жерноклеєв О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899 – 1918). – Київ, 2000.

30. Расевич В. В. Українська національно-демократична партія (1899–1918 рр.): Автореф. дис... к. і. н. – Львів, 1996.

31. Павко А.І. Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... к. і. н. – Донецьк, 2001.

32. Грицак Я. Національне відродження (кінець XVIII – початок XX ст.) // Історія України – Львів, 1998.

33. Штефан А. Угро-руська інтелігенція на переломі XIX-го і XX-го віків // За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України. – Книга I, II. – Торонто, 1973.

34. Шпорлюк Р. Імперія та нації. – К., 2000.

35. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки //Регіональна історія України. – Вип.1. – 2007. – С.111–127.